

سیر نظریه پردازی دربارهٔ دبستان مذاهب

دکتر کریم نجفی برزگر*

چکیده

یکی از کتاب‌های مهم در حوزهٔ مطالعات تاریخ ادیان در شبه قارهٔ هند، دبستان مذاهب است که محققان در باب نویسندهٔ آن اتفاق نظر نداشته‌اند. بحث پیرامون مؤلف واقعی این اثر، از سال ۱۷۸۹ میلادی و همزمان با انتشار یک فصل از ترجمهٔ انگلیسی این کتاب آغاز شد که تاکنون نیز ادامه دارد. از این رو، در این مقاله، ابتدا به طور اجمال آراء شماری از محققان غیر مسلمان و مسلمان دربارهٔ مؤلف دبستان مذاهب بیان می‌شود، سپس به شرح حال مؤلف بر اساس این اثر و برخی منابع دیگر پرداخته خواهد شد. در بخش پایانی نیز نسخهٔ اصلی و نویافتهٔ دبستان مذاهب و ویژگی‌های آن معرفی می‌گردد.

کلیدواژه‌ها: دبستان مذاهب، محسن فانی کشمیری، میرزا ذوالفقار آذر ساسانی.

مقدمه

نظرات مستشرقین درباره مؤلف دبستان مذاهب

الف: ظاهراً نخستین بار یکی از شرق‌شناسان اروپایی به نام سِر ویلیام جونز^۱ در سال ۱۷۸۹ میلادی در مقاله‌ای که در ششمین اجلاس گفتگو دربارهٔ ایرانیان در انجمن آسیایی بنگال غربی ارائه داد، محسن فانی کشمیری را بر اساس عبارت «محسن فانی گوید» و رباعی:

«عالم چو کتابیست پر از دانش و داد صحاف، قضا و جلد او؛ بدء و معاد»

مؤلف دبستان مذاهب معرفی کرد که البته عبارت مذکور، فقط در برخی از نسخه‌های خطی دبستان مذاهب وجود دارد.

بیست سال بعد، در دسامبر ۱۸۰۹م/ذی‌قعدة ۱۲۲۴ق، نخستین چاپ سریبی متن کامل کتاب دبستان مذاهب در شهر کلکته منتشر شد. مصحح این اثر، نذر اشرف، از هرگونه اظهارنظر دربارهٔ مؤلف کتاب خودداری ورزیده است. با وجود انتشار متن کامل این اثر، پژوهشگران همچنان از پژوهش دربارهٔ مؤلف واقعی آن غفلت ورزیدند (رضازادهٔ ملک، ج ۲، ص ۲۰).

در سال ۱۸۱۸ میلادی، دوباره مباحثات محققان پیرامون مؤلف دبستان مذاهب از سرگرفته شد. دلیل گرایش مجدد به طرح این موضوع، نشر ترجمهٔ انگلیسی جلد دوم کتاب *دساتیر* در شهر بمبئی بود. پیش از نشر ترجمهٔ کتاب *دساتیر*، تنها منبعی که از وجود این اثر یاد کرده، کتاب دبستان مذاهب بود. به واسطهٔ این امر، تعیین مؤلف واقعی این اثر به صورت جدی مورد توجه پژوهشگران قرار گرفت. این عطف توجه در حالی صورت گرفت که مترجم انگلیسی جلد دوم *دساتیر*، ملا فیروز بن کاووس، در مقدمهٔ کتاب نگاشت که مؤلف دبستان مذاهب در عهد جهانگیر شاه گورگانی در قید حیات بوده است (همو، ج ۲، ص ۲۱). بیان این نکتهٔ مجمل و مبهم سبب شد که صحت ادعای ویلیام جونز مورد تردید قرار گیرد. آنچه به دامنهٔ این تردیدها افزود، این بود که در همین سال دو تن از شرق‌شناسان اروپایی یعنی کاپیتان ونس کندی^۲ و ویلیام ارسکین^۳ ضمن سخنرانی در انجمن ادبی بمبئی، انتساب این اثر را به محسن فانی مردود دانستند (همان‌جا).

1. Sir William Jones.
3. William Erskin.

2. Capt. Vans Kennedy.

ویلیام ارسکین بر اساس حاشیه‌ی یکی از نسخه‌های خطی، مؤلف *دبستان مذهب* را «موبد شاه» دانست. این نکته، در جایی دیگر و توسط مالک این نسخه‌ی خطی، یعنی سِر ویلیام اوزلی^۱، نیز بیان شد. از دیگر استنادات ویلیام ارسکین در داوری درباره‌ی مؤلف *دبستان مذهب*، شرح حال محسن فانی در تذکره‌ی *گل رعنا* بود که در این شرح حال مفصّل و نسبتاً کامل، هیچ اشاره‌ای به تألیف این اثر توسط وی نشده است. آنچه بر نظر کاپیتان ونس کندی مهر تأیید زد، تعلیقات ملا فیروز بن کاووس بر جلد اول *دساتیر* بود. او در تعلیقات خود، بر اساس حاشیه‌ی یکی از نسخه‌های خطی *دبستان مذهب* که خود نیز مالک آن بود، میر ذوالفقار علی متخلص به «موبد» و «موبد شاه» را مؤلف این اثر برشمرد (همو، ج ۲، ص ۲۱-۲۲). دومین استناد ملا فیروز، مصرع «موبد، حق آدیب تو و گیتی ادبستان» بود که در ضمن قطعه شعر پنج بیتی در ابتدای کتاب *دبستان مذهب* آمده است.

پس از آن، همچنان بحث درباره‌ی مؤلف واقعی *دبستان مذهب* ادامه یافت. بخشی از این اظهار نظرها مبنی بر تأیید عدم انتساب کتاب به محسن فانی بود. از جمله افرادی که قویاً از این فرضیه طرفداری کردند، آنتونی تروریر^۲ و فردریک اشپیگل^۳ بودند. نظر تروریر، در مقدمه‌ی ترجمه‌ی کامل متن انگلیسی *دبستان مذهب* که در ۱۸۴۳ میلادی در شهر پاریس و نظر اشپیگل نیز در ۱۸۴۴ میلادی در یک مجله‌ی علمی منتشر شد.

از دیگر اظهار نظرهایی که در خصوص موضوع مذکور انجام شد، انتساب این اثر به کیخسرو اسفندیار بن آذر کیوان است. این نظر در ۱۲۷۲ ق/۱۸۵۶م توسط یکی از پارسیان هند، کیخسرو کاووس، مطرح شد. سپس در ۱۳۶۲ش بار دیگر رضازاده ملک، آن را عنوان کرد؛ اما مجتبایی، هندشناس معاصر بر این عقیده است که چون این انتساب تنها بر پایه‌ی برخی از حدس و گمان‌ها طرح شده، چندان قابل اعتنا نیست (مجتبایی، ج ۱، ص ۲۵۴-۲۵۵).

همانگونه که اشاره شد، اظهار نظر محققان درباره‌ی مؤلف *دبستان مذهب*، عمدتاً به استناد مطالب پراکنده و گاه مبهم موجود در متن اثر و نیز مطالبی است که برخی از کاتبان در حاشیه یا انتهای پاره‌ای از نسخه‌های این اثر نگاشته‌اند. از آنجا که آنان

1. Sir Villiam Ouseley.

2. Anthony Troyer.

3. Frederick Spiegel.

نسخه‌های باقی‌مانده از دبستان مذّهب را مورد بررسی قرار نداده‌اند، نتوانسته‌اند نام دقیق مؤلف را مشخص نمایند. چنانکه چارلز ریو^۱ هنگام فهرست کردن نسخه‌های خطّی فارسی موزة بریتانیا در ۱۸۷۹ م، دریافت که نام مؤلف دبستان مذّهب در متن نسخه‌های موجود در موزة بریتانیا دیده نمی‌شود. با این حال، وی اطلاعات ارزنده‌ای دربارهٔ مندرجات حاشیه و مؤخرهٔ چهار نسخهٔ خطّی موجود از این اثر در موزة بریتانیا به دست داد. بنابر نوشتهٔ وی، در حاشیهٔ دو نسخهٔ موجود در موزة بریتانیا (به شماره‌های Add.16670 و Add.16671)، ملا محمدامین نامه‌نگار، در حاشیهٔ نسخهٔ دیگری (به شمارهٔ Add.25849)، میر ذوالفقار علی حسینی متخلص به موبد شاه و در حاشیهٔ نسخهٔ دیگر (به شمارهٔ Add.7613) شیخ محسن فانی کشمیری مؤلف دبستان مذّهب معرفی شده‌اند. ریو همچنین به حدس و گمانه‌زنی دربارهٔ مذهب مؤلف نیز پرداخته است. وی با مطالعهٔ دقیق محتویات فصل‌های مختلف این کتاب و مقایسهٔ کمیّت و کیفیت مطالب این فصل‌ها، به این نتیجه رسیده که مؤلف دبستان مذّهب مسلمان نبوده است. به نظر وی، مؤلف از پیروان یکی از فرق زرتشتیان یعنی فرقهٔ سپاسیان یا آبادیان بوده است.

در سال‌های بعد نیز برخی از محققان به تحقیق دربارهٔ مؤلف این اثر پرداختند. در واقع بخش قابل توجهی از این تحقیقات، تکرار مطالب پیشین بود و به رد انتساب تألیف آن به شیخ محسن فانی کشمیری اختصاص داشت که از آن جمله می‌توان به آبراهام والنّین و ویلیام جکسن^۲ و فردریک روزنبرگ^۳ اشاره کرد (بهرام‌پژدو، ص ۶۲-۶۶). جکسن نیز در ۱۹۰۲ م در مقدمهٔ نخستین چاپ ترجمهٔ انگلیسی‌ای که از دبستان مذّهب در آمریکا ارائه داد و همچنین روزنبرگ در ۱۹۰۴ م به این مسئله پرداختند.

نظرات محققان مسلمان دربارهٔ مؤلف دبستان مذاهب

با توجه به اختلاف نظر برخی از محققان دربارهٔ مسلمان یا زرتشتی بودن مؤلف دبستان مذّهب، تأمل پیرامون چگونگی نگاه نویسندگان و محققان مسلمان به این مقوله، درخور توجه است. ظاهراً نخستین نویسندهٔ مسلمانی که به این امر توجه نموده، سراج‌الدین

1. Charles Rieu.

2. A. V. Williams Jackson.

3. Frederick Rosenberg.

علی خان آرزو است. وی، «موبد شاه» یا «ملا موبد» را به عنوان مؤلف دبستان من/ه‌ب معرفی می‌کند (حبیبی، ص ۹). از دیگر نویسندگانی که به این موضوع پرداخته‌اند، شاهنواز خان خوافی ملقب به صمصام‌الدوله است. وی، مؤلف این اثر را ذوالفقار اردستانی اصفهانی متخلص به موبد ذکر کرده است. همچنین سید محمدعلی داعی‌الاسلام در مقدمه فرهنگ نظام، میر ذوالفقار علی حسینی متخلص به هوشیار را به عنوان مؤلف این اثر معرفی می‌کند. استناد داعی‌الاسلام در این اظهار نظر، مندرجات حاشیه کتاب دبستان من/ه‌ب بود که در ۱۲۶۰ق به چاپ رسید (قزوینی، ص ۳۰). آقا بزرگ طهرانی مؤلف کتاب الذریعه می‌نویسد مؤلفی با نام ذوالفقار و تخلص هوشیار نیافته است (ج ۹، ۲)، (ص ۴۸-۴۹). صرف نظر از این دو نویسنده، شماری از محققان متأخر مسلمان نیز به بحث پیرامون این مقوله اهتمام ورزیده‌اند. آنان در تأمل و مباحثه پیرامون این موضوع، علاوه بر یافته‌های محققان اروپایی، به محتوای کتاب دبستان من/ه‌ب نیز توجه نموده‌اند. علامه محمد قزوینی از جمله این افراد است که در ۱۳۵۰ق به بهانه تهیه فهرست تفصیلی کتابخانه‌اش، به شرح نقطه نظراتش در خصوص مؤلف دبستان من/ه‌ب پرداخته است. وی در حالی این مطالب را عنوان نموده که تنها یک نسخه چاپی از این اثر را در اختیار داشته است. قزوینی پس از اشاره به مبهم بودن نام مؤلف در متن اثر و نیز ارائه اجمالی نظرات برخی از شرق‌شناسان اروپایی، بر این نکته تصریح نموده که مؤلف این اثر مسلمان نبوده است. قزوینی، بر این عقیده بود که مؤلف، پیرو مذهب زرتشت بوده و در توجیه دلایلش برای این ادعا، عمدتاً به مقایسه کمیّت و کیفیت مطالب کتاب در خصوص مسلمانان و زرتشتیان می‌پردازد. به نظر قزوینی، بیان سطحی برخی از مطالب کتاب درباره بعضی موضوعات مرتبط با مسلمانان و کنایه‌های گاه و بیگاه مؤلف به مسلمانان و مسائل اعتقادی آنان، خواننده دقیق و هوشمند اثر را به این باور رهنمون می‌سازد که مؤلف این اثر، دلبستگی واقعی به دین اسلام نداشته است. افزون بر این، قزوینی اظهار می‌دارد که بیان مفصل و پر آب و تاب اعتقادات زرتشتیان در نخستین فصل کتاب، شک و تردید در زرتشتی بودن مؤلف را برطرف می‌سازد (قزوینی، ص ۵۹).

ابراهیم پورداوود، نیز قاطعانه فرضیه زرتشتی بودن مؤلف دبستان من/ه‌ب را تأیید می‌کند. یکی از استنادات پورداوود در این باره همانند قزوینی، کیفیت محتوای کتاب

دبستان مذهب دربارهٔ فرقهٔ آذرکیوان و زرتشتیان است. پورداوود (ص ۳۲۳-۳۳۲) بر این باور است که مؤلف، با هدف تبلیغ عقاید مذهبی‌اش یعنی فرقهٔ آذرکیوانیان به تدوین این اثر روی آورده است.

از دیگر محققان مسلمان که بحث مسلمان بودن یا نبودن مؤلف دبستان مذهب را مورد توجه قرار داده، عبدالحی حبیبی است. این مورخ و محقق افغان، بعد از معرفی و نقد نظرات برخی از محققان، به این نتیجه می‌رسد که مؤلف دبستان مذهب، یک زرتشتی بوده که بعد به دین اسلام گرویده است. از این رو، نام‌هایی چون ذوالفقار یا ذوالفقار علی، متعلق به مقطعی از زندگی اوست که اسلام آورده است. او همچنین اشتهاوی را به «موبد» و «هوشیار»، متعلق به ایامی می‌داند که مؤلف هنوز به آیین زرتشتی پایبند بوده است. به عقیدهٔ عبدالحی حبیبی، انتساب مؤلف به عنوان‌هایی چون «سید حسینی»، «میر» و «حسینی»، صحیح نیست. افزون بر این، او بر این باور است که استفاده از نام‌های اسلامی و زرتشتی برای مؤلف، مبین آن است که اندیشه و عقاید وی، ممزوجی از اعتقادات زرتشتی، برهمنی و اسلام بوده است (حبیبی، ص ۳۰-۳۱).

از دیگر محققان معاصر که دربارهٔ مؤلف دبستان مذهب به پژوهش پرداخته‌اند، سید امیرحسن عابدی است. وی در تحقیقات پیشین خود بر این عقیده بود که مؤلف به عمد از ذکر نام خویش خودداری ورزیده است. در این راستا، نظر رحم‌علی خان مؤلف کتاب منتخب‌اللطایف را مورد تأیید قرار داده و «ملا موبد شاه» را مؤلف دبستان مذهب ذکر می‌کند (عابدی ۱، سراسر مقاله)، اما بعد با توجه به نسخهٔ نویافته دبستان مذهب، در نظر خود تجدید نظر کرده و مقاله‌ای نیز در این خصوص نگاشته است (همو ۲، ص ۶۱).

محقق دیگری که دربارهٔ مؤلف دبستان مذهب به اظهار نظر پرداخته، سید حسن عسکری است. وی با اشاره به شهرت مؤلف و ارتباطات او با بزرگان فرق مختلف دینی و مؤلفین هم‌عصر وی، بر این عقیده است که مؤلف عمداً از ذکر نام و عقاید خویش خودداری ورزیده است. او همچنین این نکته را مطرح می‌سازد که بر اساس مندرجات متن کتاب، نمی‌توان با قاطعیت دربارهٔ مسلمان، زرتشتی یا هندو بودن مؤلف سخن گفت. با این وجود، در بخشی دیگر از اظهارات خود به تأیید این فرضیه می‌پردازد که مؤلف از آیین زرتشتی به دین اسلام گرویده است. ظاهراً عمده‌ترین استناد وی در این داوری اخیر،

مندرجات حاشیه‌ی یکی از نسخه‌های خطی متعلق به ملا فیروز بن کاووس است. در این حاشیه آمده است: «مؤلف دبستان، شت داور هوریا که نام خود را به امیر ذوالفقار حسینی تغییر داده و موبد شاه تخلص می‌کرده، می‌باشد». در ادامه این مطالب، عسکری، به حاشیه‌ی مندرج در یکی از نسخه‌های دیگر کتاب دبستان مناهب می‌پردازد. این نسخه، مدتی در کتابخانه‌ی «راجه پیاره لال فاتح» نگهداری می‌شد، اما متأسفانه در گذر زمان، بخش‌های عمده‌ای از آن از میان رفته است. با این وجود، عکس برخی از صفحات آن، در کتابخانه‌ی «شرقی عمومی خدابخش» شهر پتتا نگهداری می‌شود. به گفته‌ی عسکری، بر روی یک برگ اضافه‌شده در ابتدای این نسخه، یادداشت‌هایی از مالکان آن موجود است. در یادداشت یکی از مالکان ایرانی این نسخه یعنی ابوالقاسم ساسانی آمده که مؤلف دبستان مناهب، از پارسیان زرتشتی بوده است. مطابق مندرجات این یادداشت، مؤلف این اثر، پیرو اعتقادات مذهبی شاخه‌ی آبادیان از فرقه‌ی آذرهوشنگیان بوده است. عسکری در تکمیل استناداتش برای ذکر مذهب پیشین مؤلف، به بررسی دیوان شعر منتشرنشده‌ی مؤلف پرداخته است. مطابق مندرجات این دیوان ۱۱۰ برگی که در کتابخانه‌ی خدابخش موجود است، شخصی متخلص به «ملا موبد» یا «ملا شاه»، دبستان مناهب را تألیف کرده است. همچنین مطابق آنچه کاتب در حاشیه‌ی دست‌نویس دیوان مذکور آورده، نام پدر موبد، شهریار بوده است. ابیات این دیوان، مبتنی بر مباحثی در موضوعات اساطیر، فلسفه، اخلاق، دین و تعلیم و تربیت است. با این وجود، به نظر می‌رسد که بیشتر مضامین شعرهای دیوان، در باب عقاید و آراء زرتشتیان است (Askari, p.59).

ج. شرح حال مؤلف

آنچه مسلم است با توجه به مطالب ذکر شده اطلاعات کافی و روشنی درباره‌ی زندگی مؤلف دبستان مناهب در دست نیست. از این رو، به واسطه‌ی اندک و مبهم بودن اطلاعات موجود، اختلاف نظرهای زیادی در خصوص نام دقیق مؤلف پدید آمده است. باتوجه به اتفاق نظر برخی از محققان درباره‌ی تغییر مذهب این شخص و نیز اشاره‌ی خود مؤلف در این خصوص (دبستان مناهب، گ ۱۲۱) می‌توان به حاشیه‌ی یکی از نسخه‌های خطی مذکور استناد جست و آن را مبنا قرار داد و در این صورت نام اولیه و اصلی وی

«شت داور هوریا» به دست می‌آید. مطابق اطلاعات مأخذ مذکور، نام پدر او، شهریار بوده است. همانگونه که پیشتر اشاره شد، درباره‌ی نام اسلامی وی اختلاف نظر وجود دارد. بر مبنای اطلاعات صفحه‌ی آخر نسخه‌ی خطی که در اختیار نگارنده است، مؤلف دبستان من‌ه‌ب شخصی به نام «میرزا ذوالفقار آذر ساسانی» متخلص به موبد بوده است. بر مبنای برخی اشارات مؤلف در متن کتاب، به نظر می‌رسد که وی پیش از سال ۱۰۲۸ق در شهر پتنا متولد شده و مطابق سنت معمول زرتشتیان، از سنین کودکی تحت تعالیم و رهنمودهای موبدان زرتشتی قرار گرفته است. یکی از این موبدان که نقش عمده‌ای در تربیت وی داشته، موبد هوشیار (وفات: ۱۰۵۷ق) بوده که مؤلف با نظارت وی، از تعالیم تعدادی از جوکیان هند نیز بهره برده است. میرزا ذوالفقار آذر ساسانی بنا به عللی که بر ما معلوم نیست در ۱۰۳۳ق همراه خویشان و دوستان خود از پتنا به اکبرآباد (آگره) رفت. از آنجا که غالب سفرهای وی در سنین کودکی بوده، می‌توان چنین حدس زد که به واسطه‌ی موقعیت شغلی پدرش به این سفرها رفته است. در متن دبستان من‌ه‌ب نیز اطلاعات اندکی پیرامون زمان و مکان این سفرها موجود است و مؤلف تنها به ذکر معدودی از آنها بسنده کرده است که برای نمونه می‌توان به سفرهای وی در سال‌های ۱۰۳۶ق، ۱۰۴۰ق و ۱۰۴۷-۱۰۴۹ق به کشمیر اشاره کرد. حضور طولانی وی در کشمیر، مبین آن است که وی سال‌های زیادی در این منطقه اقامت گزیده است. افزون بر این از سفرهای خود به نواحی بنگش و کابل در سال‌های ۱۰۴۶ق، ۱۰۵۰ق و ۱۰۵۳ق، لاهور و پنجاب در طی سال‌های ۱۰۴۸ق، ۱۰۵۰ق، ۱۰۵۳ق، ۱۰۵۵-۱۰۵۶ق، ۱۰۵۹ق، حیدرآباد و بندر سورت در ۱۰۵۷ق، سفر به خراسان و مشهد در ۱۰۵۳ق و سفری به مناطق غربی و جنوبی هند نیز سخن به میان آورده و اطلاعاتی به خواننده عرضه می‌کند. مؤلف، این سفرها را در دوران نوجوانی و پیری خود نیز به طور مکرر انجام داده است. در این صورت اگر سفرهای ایام کودکی و نوجوانی وی را متأثر از موقعیت شغلی پدرش بدانیم، باید توجیه و تعبیر دیگری برای سفرهای متعدد او در ایام جوانی و کهنسالی پیدا کرد. چنانکه خود می‌نویسد در حین این سفرها، با شماری از شخصیت‌های برجسته‌ی ادیان مختلف دیدار و گفتگو کرده است. درباره‌ی سبب این ملاقات‌ها، نمی‌توان به صراحت سخن گفت. با این حال، کنجکاوی شخصی را می‌توان در

شمار مهمترین انگیزه‌های او برای این امر ذکر کرد. عمده‌ترین مدرک برای این استناد، محتویات کتاب دبستان مذاهب است. آنچه این حدس را تقویت می‌کند، تألیف این اثر در فاصله سال‌های ۱۰۵۶-۱۰۶۰ق، یعنی در مقطع پختگی ذهن و شخصیت وی، روی داده است.

نسخه خطی نویافته «دبستان مذاهب» و ارزش آن

این نسخه، به خط نستعلیق، در ۶۰۲ برگ نگاشته شده و هر برگ، مشتمل بر ۲۱ سطر است. اصل این نسخه، در مرکز میکروفیلم نور (واقع در خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران در شهر دهلی نو) نگهداری می‌شود. از ویژگی‌های مهم آن، اطلاعات ارزشمندی است که دربارهٔ نام مؤلف، نام کاتب و سال کتابت، و نیز اسم مقابله‌کننده نسخه به دست می‌دهد. بر اساس برگ آخر این نسخه، مؤلف این اثر میرزا ذوالفقار آذرسانانی متخلص به موبد است. نسخه مورد اشاره، در ۸ شوال ۱۰۶۰ق/۱۶۵۰م به قلم محمدشریف بن شیخ مبارک به اتمام رسیده است. در صفحه پایانی آن، زمان کتابت و مشخصات کاتب چنین آمده است: «کاتبه‌العبد فقیر حقیر محمدشریف ابن شیخ مبارک میان سپاهی‌زاده بوم میدک ساکن بنده تبلحور تحریراً فی‌التاریخ هشت ماه شوال سنه ۱۰۶۰. تمت تمام شد شیطان غلام شد».

مندرجات نسخه مذکور، در ۲۳ شوال ۱۰۶۰ق، توسط یکی از شاگردان مؤلف به نام مجدالدین محمد با اصل نسخه مؤلف مقابله شده است. این نکته در صفحه آخر نسخه خطی، چنین آمده است:

«به انجام انجامید مقابلهٔ دوازده تعلیم از کتاب دبستان که انشای مرشدالمحققین، امام‌المدققین، عارف کامل، صوفی واصل، حکیم حکمت‌کده دریافت حق، شناسندهٔ معارف حضرت وجود مطلق، مؤید به تأییدات سبحانی ما - اعظم شأنی - استادی میرزا ذوالفقار آذر ساسانی المتخلص بموبد - طَوَّلَ اللهُ عُمْرَهُ - تا سنه ۱۰۶۰ به سلک تحریر درآمده بود، به قدر طاقت صحت داده و قید و قيود و بتوان شناخت خود کرده در کناره ثبت نموده به نشان امید که از خطا در امان خدا باشد، انشاءالله آنچه دیگر تألیف شود، نگاشته گردد. کهبین شاگرد، مجدالدین محمد، مقابله ساز این نامی نامه حضرت استاد است. قد حرر فی ۲۳ شوال سنه ۱۰۶۰ هجری».

از دیگر ویژگی‌های مهم نسخه، آن است که بر روی صفحه اول آن، دست‌نوشته‌های

مختصری رؤیت و مهرهایی نیز درج گردیده است که اهمیت و اعتبار نسخه را بیشتر آشکار می‌سازد. افزون بر این، از مندرجات این مهرها، می‌توان مالکان پیشین نسخه را شناسایی کرد. بر روی یکی از این مهرها، نام وزیرالممالک شاه عالم، سعادت علی خان بهادر، درج شده است (همان، گ ۱). مهر دیگر، به یکی از شخصیت‌های برجستهٔ مهاجر ایرانی یعنی میر محمد مؤمن استرآبادی مازندرانی تعلق دارد. نوشتهٔ این مهر، عبارت است از: «مِنْ مُتَمَلِّكَاتِ أَقَلِّ خَلْقِ اللَّهِ الْعَبْدِ الْجَانِيِ ابْنِ مِيرِ عَبَّاسِ مُحَمَّدِ الْمُؤْمِنِ الْحُسَيْنِيِّ الْمَازَنْدَرَانِيِّ السَّلِيمِيِّ السَّارَوِيِّ» (عبد محمد مؤمن‌الحسینی) (همان‌جا).

از دیگر ویژگی‌های نسخه، آن است که مؤلف، یادداشت‌هایی به خط خود بر حاشیهٔ برخی صفحات تحریر نموده؛ در آخر این یادداشت‌ها، علامت «م» را که علامت اختصاری کلمهٔ «موبد» است، مکتوب کرده است. این یادداشت‌ها، نشان‌دهندهٔ این مطلب است که این نسخه در زمان حیات مؤلف نوشته شده است. گواه این مدعا مطلبی است که گفتیم شاگرد مؤلف که مقابله‌کنندهٔ نسخه نیز بوده - مجدالدین محمد - در صفحهٔ آخر نسخه ذکر کرده است.

از دیگر وجوه ارزشی این نسخه آن است که ظاهراً مقابله‌کنندهٔ نسخه، یعنی مجدالدین محمد، هر ۱۲ تعلیم کتاب را به تأیید مؤلف آن رسانده است. دلیل عمده برای بیان این مطلب، آن است که مجدالدین محمد خطبهٔ تمام شدن مقابله هر تعلیم را با بیان محترمانهٔ تخلص استادش (موبد)، با درج القابی برای او و آرزوی طول عمر وی به پایان می‌رساند. برای روشن شدن مطلب، به ذکر چند مورد می‌پردازیم:

در خاتمهٔ تعلیم نخست (همان، گ ۹۹)، آمده است:

«تمام شد تعلیم اول که در احوال پارسیان بود مشتمل بر ۱۵ نظر از ۱۲ تعلیم دبستان موبد انشاء الله تعالی شروع نموده شود در تعلیم دوم که در اعتقادات هندوانست مشتمل بر چهارده نظر».

همچنین، در خاتمهٔ تعلیم یازدهم (همان، گ ۲۹۱) آمده است:

«تمام شد تعلیم یازدهم از کتاب دبستان تألیف حکیم فاضل و فرزانه کامل، محقق دانا، مدقق توانا، مؤید به تأییدات حضرت یزدانی، میرزا ذوالفقار آذر ساسانی، المتخلص به موبد - طول عُمرهٔ - که در عقاید حکما بود - انشاءالله تعالی - نگاشته شود، تعلیم دوازدهم که در عقاید صوفیه است».

نکته مهم دیگر آن است که مندرجات نسخه مورد اشاره، تفاوت‌های قابل توجهی با مندرجات دیگر نسخه‌های خطی و نیز متن‌های چاپی دبستان من/ه‌ب دارد.

نتیجه‌گیری

شاید بتوان یکی از علل پنهان ماندن و نامشخص بودن نام مؤلف کتاب را به شرایط دشوار و نابسامان اجتماعی روزگار مؤلف ارجاع داد. اگر اندکی در فرجام و سرنوشت اندوهبار داراشکوه، سعید سرمد کاشانی و امثال آنان که به جرم داشتن دغدغه صلح کل و دین الهی و سودای وحدت جوامع انسانی با گرایش‌های مختلف دینی کشته شدند، دقت کنیم، می‌توانیم به راز مکتوم ماندن نام مؤلف این اثر مهم پی ببریم. به‌ویژه سخت‌گیری‌ها و تعصب‌ها و نابردباری‌های مذهبی اورنگ‌زیب و امثال او می‌تواند ما را به‌گشودن پاره‌ای از راز سر به مهر این سکوت‌ها و مصلحت‌اندیشی‌ها رهنمون سازد. بر اساس شواهد و مدارک موجود که به تفصیل راجع به آنان سخن گفته شد، چنین پیداست که نسخه خطی نویافته دبستان من/ه‌ب دارای اصالت و اعتبار بیشتری است. با توجه به این ویژگی‌ها و نیز تفاوت‌های آشکار محتوایی نسخه خطی موجود با متون چاپی دبستان من/ه‌ب، اهمیت تصحیح و انتشار نسخه خطی مورد اشاره نمایان است.

منابع

آقا بزرگ طهرانی، *الذریعة الی تصانیف الشیعه*، به کوشش علی‌نقی منزوی و احمد منزوی، بیروت، ۱۴۰۳ق.

بهرام پژدو، *زراتشت نامه*، تصحیح محمد دبیر سیاقی، طهوری، تهران، ۱۳۳۸.

پورداوود، ابراهیم، *فرهنگ ایران باستان*، انجمن ایران‌شناسی، تهران، ۱۳۲۶.

حبیبی، عبدالحی، «نویسنده دبستان مذاهب کیست؟» *ماهنامه آریانا*، کابل، ش نهم، س هشتم، ۱۳۲۹.

دبستان مذاهب، دست‌نویس موجود در مرکز میکروفیلم نور، دهلی‌نو.

رضازاده ملک، رحیم، *تعلیقات بر دبستان مذاهب*، طهوری، تهران، ۱۳۶۲.

عابدی، امیرحسن (۱)، «برخی از منابع نادر و ناشناخته فارسی برای مطالعه تاریخ و فرهنگ ایران و

هند»، *ماهنامه هنر و مردم*، تهران، ۱۳۸۳.

_____ (۲)، «میر ذوالفقار آذرساسانی: مؤلف دبستان مذاهب»، *نامه انجمن*، ش ۴/۴، ۱۳۸۳.

قزوینی، محمد، *یادداشت‌های قزوینی*، انتشارات دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۴۵.

مجتابایی، فتح‌الله، «آذر کیوان»، *دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی*، مرکز دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی، تهران،

۱۳۷۴.

Askari, S.H., "Dabestān-e Mazāheb and Diwan-e Mobed", *Indo-Iranian Studies*, ed. F. Mujtabai. New Delhi, 1977.